

Despre Dimitrie Cantemir, domnitor al Moldovei, istoric al imperiului otoman și, în altă etapă a vieții lui, consilierul lui Petru cel Mare al Rusiei, de-abia în ultimii ani au început să apară scrimeri biografice, aici în Occident, cum este recentul studiu al istoricului řtefan Lemny, *Les Cantemir: l'aventure d'une famille princière au XIIIe siècle* (Editions complexes / Edigroup, 2009), cu o prefată de Emmanuel Lé Roy Ladurie. Aș mai cita, de la celălalt capăt al continentului, biografia Cantemireștilor scrisă de un grup de cercetători moldoveni în frunte cu cercetătorul Andrei Eșanu și apărută la Chișinău... O biografie cu informații și personaje noi (mai ales personaje din societatea rusă din timpul lui Petru cel Mare)...

Dar cine este acest umanist răsăritean care în 1714 este ales în Academia din Berlin fondată de Leibniz și scrie, apoi, în latină *Descriptio Moldaviae* și, în românește, *História moldo-valahica*, adică geografia și istoria neamului său, iar în 1715, anul morții lui Ludovic al XIV-lea, pregătește *Incrementa atque decrementa aule othomanicae* (*Creșterea și descreșterea curții otomane*), lucrare încheiată un an mai târziu (1716) și publicată, cum am semnalat deja, la Londra, la Paris și la Hamburg în deceniul al V-lea al veacului, într-o epocă dominată de filosofia luminilor?... Menționez că în limba română n-a apărut decât în 1876–1878, în traducerea lui Iosif Hodoș, prin grija Academiei Române. În stilul epocii Sale, Dimitrie Cantemir îmbrățișează multe domenii ale spiritului. Vorbește, citește și scrie, în afară de română și latină (limba savantă a epocii), în mai multe limbi de cultură (între ele greaca, turca și „persiana”), este bine informat în istorie și geografie, cunoaște bine teologia, filosofia, în fine, scrie la îndemnul lui Petru cel Mare, în 1722, un studiu despre *Sistemul sau alcătuirea religiei muhamedane*, iar mai înainte (1703–1704) elaborase un tratat de muzică turcească (*Explicarea muzicăi teoretice pe scurt*) și compusese el însuși câteva texte muzicale. A deprins, deasemenea, să cânte la tambură și biografii săi spun că avea succese în saloanele de la Istanbul, în timp ce era ostatec... Interesant de urmărit este imaginea lui în imaginația celor care l-au

4

cunoscut și, mai ales, celor care l-au citit în cele trei secole care s-au scurs de la dispariția lui. Grecul Ieremia Cacavela, profesorul său, prefațează *Divanul* – prima sa scriere în românește – lăudându-i „nobiletea minții” și „cu totul princiara retorică”. Voltaire elogiază în *Histoire de Charles XII* pe Printul Moldovei care ar uni în personalitatea lui „la science des lettres et celle des armes”. Ion Neculce, colaboratorul său, scrie că Principele Moldovei avea un prea mare „milă și nemărire” (era, adică, tolerant și nu avea sentimentul grandorii)... „Era om învățat... Lăcomie nu avea mare” – notează el în *Letopisețul Țării Moldovei*.

Interesant de urmărit imaginea lui Dimitrie Cantemir în cronica lui Neculce, vel spătarul și, după cum se poate înțelege din unele note subiective ale *Letopisețului*, consilierul său de taină. Cronicarul, care este el însuși un moralist sever (nu se sfiește să-și mustre și spre a-i folosi vorba, să-și ocărască personajele!) îi face un portret verosimil Tânărului Dumitrașco Cantemir Voevoda, făcând deosebire între primul domnitor (cel care n-a stat pe tronul Moldovei decât trei săptămâni) și cel de al doilea (cel din 1710) care a domnit o jumătate de an. Cel dintâi era „nerăbdător și mâños, zlobiv la beție (adică rău, turbulent scadala giu), încât, zice intolerantul Neculce, îi „eșisă numele de om rău”, cel de al doilea, împlinit în vîrstă (în 1710 Dimitrie are 37 de ani) și după ce stătuse 17 ani ostatec și capuchehaie la Istanbul într-un mediu cosmopolit, Dumitrașco Voevoda își „chivernisisă viața lui” și își schimbase firea. Se poartă, altfel spus, bine cu boierii, este „bun și bland”, ține ușa deschisă tuturor și se poartă, notează cronicarul, „nemărețu de voroviia cu toți copiii...”. Văzând aceste semne de bunătate și blănădețe („milă și nemărire”), boierii, bănuitori până atunci, se lipesc de noul domnitor și-l laudă. „Era om învățat” – precizează Neculce – „lăcomie nu avea mare, lucrurile lui poftiia să fie ludate...” Dumitrașcu Vodă, aflăm din aceeași narativă, are mare supărare și cheltuială la începutul domniei sale pentru că „lucrurile toate [sunt] neașzate și lipsite” în țară și îi este foarte greu să împlinească datoriile față de turci

(„că era țara stricată mai de-nainte vreme...”). Când este să aleagă între moscali și turci, Cantemir stă în cumpăna. Nu știe de ce parte să treacă, gândindu-se la soarta țării și, desigur, și la soarta lui. Neculce nu pierde prilejul să noteze ezitarea omului învățat și nelacom. Iată cum: „Dumitrașco vodă sta atunce în cumpăna, cum ar nemeri să hie mai bine. Ca să să dea în gios, să temea, în gios, să nu-l părască cineva, să-l apuce turci să-l mazileasca. Să se ducă înaintea moscalilor la Nistru, că acmu sosisă Șeremet la Nistru, iar să temea, că sau a putea să scape până la Nistru de țară, sau bas. Așijderea și pentru țară să temea să nu o prade tătarai. Ce sta și să miera cum va face.”

Ezitarea, înțelegem din însemnările cronicarului, continuă, țara se bejenește, zlotășii fug cu banii, bucatele se scumpesc la Iași și, cuprinși de spaimă și convinși că

Dimitrie va pierde tronul, boierii îl părăsesc. Cantemir așteaptă ca moscalii să ajungă la Bugeac să se bată cu turci și, de se-or bate, „să vază cum să va alege”. Neculce îl sfătuiește „să se lasă de moscali”, însă Domnitorul nu-l ascultă. Cronicarul, care povestește aceste întâmplări evident după oarecasre vreme, jură că aşa i-a spus și nu altminteri: „Puiu pre Dumnedzeu martur și că așea i-am dzis, și tare am stătut, că doar l-oî întoarce, și n-am putut...”. Cantemir nu primește sfatul vel hatmanului său și mânișos, îi reproșează că „voi, toți, vă chivernisiți, ca să rămâneți la creștini, și numai eu săngur, pentru voi, să rămâiu la păgâni, că v-am vădzuț eu credința, ci ati fugit toți, și eu am rămas săngur [...] și eu știu prea bine că n-or bate turci pre moscali...”. Neculce, văzând – zice el – că domnitorul îi răspunde cu „așea cu scârbă”, se temea să mai zică ceva („să nu cumva cad în vro primejdie a vieții...”). Înțelegem din mărturisirile cronicarului că mulți îl bănuie pe el că l-a îndemnat pe Cantemir să se închine moscalilor, dar el se apără aducând în sprijin un citat din Biblie: „Numai pismașii zavistnici scorniias asupra mea ocară, și oamenii cei proști și nepriateni și cei nepricepuți credea aşa. Dar eu taina stăpânului, căruia i-am mâncat pita, n-am putut-o descoperi, uitându-mă la Sfânta Scriptură, ce au dzis îngerul cătră Tovit și Toviiie dzicând: „Taina împăratului să o acoperi, iar faptele lui Dumnedzeu la arătate să le mărturisești. Ce și eu n-am vrut să mă fac al doilea Iuda sau să-l viclenesc, să fug de la dânsul. Că de aş fi făcut așea ce laud-aș fi dobândit? Ce numai osândă de la Dumnedzeu și ocară de la oameni”.

Neculce îi mai dă lui Cantemir, în taină, un sfat bun, și anume „să lasă pizma Brâncoveanului și să nu-și răschire oastea”, însă sfatul bun de taină nu este urmat, iar moralistului Neculce nu-i mai rămâne, acum, când relatează faptele, decât să se consoleze cu vorba filosofului: „că pre urmă mult să va căi și nemic nu va putea folosi, precum dzice filosoful: căințele cele de apoi întru nemica sunt”. Domnitorul n-a ascultat pe sfetnicul său nici când acesta din urmă îl îndeamnă să n-o lase pe doamna sa la Iași:

„în vreme de nepace”, dar domnitorul, mâniat, îl repede și face cum cândește el. Adică n-o clintește din capitala Moldovei, din rațiuni, putem bănuia, politice, voind să dovedească faptul că domnia sa este statornică. Se întâmplă însă cum gândise sfetnicul și, acum, Cantemir se plânge și caută în oastea sa un ostaș voinic și curajos care să iasă pe fură și să meargă la Iași și să dea de știre doamnei să fugă. Cum n-a găsit niciun voluntar, Cantemir vrea să se îmbrace în haine Mircești și să se ducă el, însotit de un căpitan de dărăbani, să-și salveze doamna. Este însă oprit la timp să pornească în această aventură cam teatrală...

Când Dimitrie se refugiază în Rusia, Neculce îl urmează până la Chiov (Kiev), dar nu vrea să meargă mai departe, gândind că este mai bine să se întoarcă la pământul său. Cantemir își schimbă din nou firea și se poartă rău cu moldovenii în exil. Cronicarul îl sancționează. Nu mai este vorba, acum, de domnitorul chibzuit și bland, ci de un stăpân iute la beție și neprietenos cu cei care îl urmăsează printre străini: „Deci Dumitrașco vodă nu vrea să ţie pre moldovéni cu dragoste, ca pre niște streini ce șău lăsat casele și său streinat de moșile lor pentru dânsul, ce vrea să-i ţie mai aspru decât în Moldova. Că i se schimbă harea într-alt chip; nu precum era domn în Moldova, ce precum era mai-nainte, Tânăr, pre când era beizadă în dzilele făține-său, lui Antiohie vodă, încă și mai rău și iute la beție. Să scârbiia, și ușa și era închisă, și nu lăsa pre moldovéni necăiuri din târgu să iasă afară, fără ocazul lui”.

Cronica acestor întâmplări năpraznice, cu multe fățării și fapte săngeroase, sfaturi de taină și jurăminte de fidelizeitate, trădări și acte de vitejie moldovenească, se încheie cu o reflexie amară despre firea schimbătoare a omului și cu ideea că omul pe lângă stăpânul său în priobegie „nemică sănătă”: „Ce, fraților moldovéni, rogu-vă să luați aminte, să vă învățați și să vă păziți. Oricât ar fi în cinste la vrun domn, bine iaste să-i slujești cu dreptate, că și de la Dumnedzeu ai plată. Iar cu domnul niciodată să nu pribegiești, măcar cum ar fi, și numai în țară streină, ce nici în Tarigrad cu dânsul să nu

mărgi, fiind tu moldovan. Ce să-i slujești în țara ta, căci streinii caută numai pre domn să-l miluiască și să-l cinstescă; iar pre boiarii ce sunt pribegi cu domnul, într-o nemică sunt. Altă cinstă are boariul, cându-i pribag singur, alta iaste, cându-i cu domnul său.

Și apoi domnul să visadză că iaste tot puternic, ca la țara lui, când este domn, și va să ţie așea, ca să năcăjască pre acei boari, și nu socotește slujba ce i-au făcut, că s-au înstreinat, ce nemică învoială nu-i face.

Nădejdea domnului iaste ca săninul ceriului și ca încetul mării; acmu iaste senin și să face nuor, acmu iaste marea lină și să face fortună”.

Acesta-i portretul moral al lui Cantemir făcut de contemporanul său Neculce: portretul unui om învățat, nelacom și nedornic de mărire, adică nu trufaș, dar schimbător la fire (îndeosebi în pribegie, printre străini), aspru și insensibil la sfaturile bune...

Traducătorul englez Nicolae Tyndale remarcă faptul că disciplina în care Dimitrie Cantemir a pus cea mai mare pasiune este istoria. Costache Negruzzi crede (1851) că lui Dimitrie Cantemir îi plăcea mai ales filosofia și matematicile și că, dimineață, Dimitrie Cantemir se ocupă de literatură, iar după masă, după ce își făcea siesta după obiceiul meridional, se apucă de citit și de scris. Hasdeu este de părere (1898) că Dimitrie Cantemir este cel dintâi istoric al românilor și are „un cap genial”. Filosoful și poetul Lucian Blaga scrie în 1923 că Dimitrie Cantemir este „întâiul” spirit al nostru de dimensiuni europene, Iorga remarcă la el „nesfârșita tinerețe de suflet”, iar G. Călinescu îl numește „Lorenzo de Medici al nostru”. Constantin Noica, filosof care a vrut să descopere o filosofie de existență ascunsă în „rostirea românească” (adică în limba română), vede în autorul *Divanului* un înaintaș în „cercetarea cuvântului”. Alți comentatori îl consideră pe Dimitrie Cantemir un reprezentant strălucit al barocului răsăritean. „Dacă limba română ar fi fost de circulație universală – scrie în 1977 Edgar Papu – și [...] dacă *Istoria ieroglifică* n-ar fi rămas izolată [...], ar fi însemnat apariția unui nou gen în cadrul barocului”.

Am recitit câteva dintre scierile lui Cantemir și am observat că autorul *Divanului* este, înainte de orice, un moralist. Orice ar scrie (o istorie a imperiului otoman, o biografie, un roman sau un eseu filosofic pe teme religioase) el se gândește și se exprimă un moralist, adică un observator atent al vieții oamenilor și un spirit care meditează la destinul omului în scurta lui trecere pe pământ. Un moralist, mă grăbesc să precizez, născut, crescut și format intelectualicește în spațiul de întâlnire dintre mai multe culturi: cultura sud-est europeană (balcanică), cu o puternică tradiție bizantină, cultura orientului apropiat, cultura propriu-zis a estului (Rusia) și, prin intermediul lecturilor și al contactelor cu oamenii din Franța și Germania, cultura occidentului european. Din *Divanul* (1698) se vede că-i citise, în afară de Biblie, pe autori greci și latini și că-i prețuiește cu precădere pe stoici. Îi citează des pe Cicero, Seneca, Epictet, pe Fericitul Augustin. Pe Aristot îl invocă o singură dată, pe Erasmus de două ori, pe Descartes și Montaigne niciodată.

O sursă sigură este pentru Tânărul Cantemir polonezul Andreas Wissowatius, un protestant erudit, autorul unei cărți – *Stimuli virtutem, fraena peccatorum*, publicată la Amsterdam în 1682. Dimitrie Cantemir traduce și o reproduce în partea a III-a a *Divanului* său, ca o soluție filosofică de conciliere în dialogul dintre *Înțelept* și *Lume*. Wissowatius dezvoltă ideea că rădăcina răului este ignoranța. Prin învățătură, deci, omul poate merge pe calea virtuții, sdobind în el, astfel, răul ce crește în întunerul ignoranței. Reluând aceste idei și educând, el însuși, altele în această dezbatere, Dimitrie Cantemir rămâne fidel teologiei creștine, în speță ortodoxiei, dar, ca orice spirit creator și, mai ales, ca un moralist adevărat, nu se mulțumește să reproducă învățăturile *Evangheliei*, ci le comentează și, comentându-le, introduce ideile sale și, cum s-a subliniat de multe ori, ideile filosofilor laici.. În toate aceste reflecții, Cantemir se dovedește a fi, ziceam, un spirit pătrunzător, în fine, un spirit din Răsărit, într-adevăr, baroc, atent la mișcarea de idei și la construcția fastuoasă a frazei sale. Dacă

admitem că cele două simboluri fundamentale ale barocului sunt *Cîrcă* și *Păunul*, adică simbolul metamorfozei și al decorativului (cum scrie Jean Rousset), atunci Cantemir este, prin excelență, un barochist. Aș zice: un spirit baroc ivit și format spiritualicește în spațiul dominat de tradițiile bizantine. El își construiește o limbă și-și inventează concepțele de care are nevoie. El spune *cetință* pentru a defini calitatea lucrurilor (*qualitas*), *cătință* pentru a traduce în limba română noțiunea de cantitate din logica aristotelică, și *feldeință* pentru „fel”, „ce fel de” (*qualis*).

Am ales doar aceste trei noțiuni despre care a vorbit și Noica, un filosof al limbajului în tradiția lui Nietzsche și Heidegger... Regretatul Virgil Cândea, unul dintre cei mai avizați cantemirologi ai noștri, a întocmit un lung glosar cu termenii pe care i-a inventat Dimitrie Cantemir pentru a-și putea exprima meditațiile sale despre lume. Zice *frica cerească* pentru a numi sentimentul divinității, *foc curățitoriu* (adică purgatoriu), *disidemonie* (superstiție), *diavolie* (ticăloșie, faptă a diayolului), *fericință* (fericirea) pe pământ și în lumea de dincolo, scrie *iuboste* (dragoste), *isteciune* (stiuță, abilitate), face comentarii despre omul *lenitor* (leneș) sau despre omul *nefățărnicit* (sincer) și despre *nedumnațătre*, adică fără de lege...

Unii termeni au dispărut din limbă, alții au rămas și sunt folosiți azi de oamenii de carte pentru a sugera un efort al spiritului medieval românesc de a crea un limbaj filosofic și moralistic într-o limbă neolatină orientală, înconjurate și intersectată cu limbi din alte familii și cu alte culturi. Dimitrie Cantemir se dovedește, privit din acest unghi, un spirit de sinteză, un om fără prejudecăți, un spirit, putem spune, universal sau cu o dorință exprisă de a deveni un om universal. Vrea să știe totul și ajunge să știe multe. Este suficient să citești cu atenție romanul său alegoric (*Istoria țăranoaică*), *Divanul* și studiile teologice pentru a surprinde, ziceam, subtilitățile moralismului său. O vocație moralistică în care intră și o nuanță ludică, plăcerea de a se juca, de a alege și de a provoca paradoxul, în fine, plăcerea de a ritorisi și de a străluci în frază. Dialogul dintre *Înțelept* și *Lume* este, în fapt,

Carmen Apetrei

un joc superior al spiritului. Surprindem, aici, bucuria de a polemiza și de a înfrângere logica adversarului, de a despica firul în patru și de a pune lucrurile fizice și morale în categorii, nu fără o ironie secretă (ironia intelectuală). Aleg la întâmplare reflecția lui despre *avuție*: „căci avuția mai vârtoș încide decât deschide, și mai mult oprește decât îndeamnă”. O idee răspândită, desigur, scoasă din *Biblie*. Cantemir o aduce în câmpul meditației, o complică, citează pe Seneca („măcară că păgân era”) și pe Augustin și, după ce plimbă aceste idei prin mai multe domenii ale spiritului, trage morala fabulei: „căce adevărat iaste că avutul, adecația lacomul, numai el avut și îmbogățit iară alții toți săraci și mișei a fi poftește”. În fine, aforismul cantemiresc retează gâtul păcătos al avuției neînfrânte

cu aceste vorbe: „avuția naște mândria cea spucată”...

Mi-ar trebui timp să duc demonstrația mea la capăt și să vă conving că Principele învăță și omul de arme pe care îl laudă Voltaire este în epoca lui și cu stilul său fastuos barochist în culori răsăritene, este un moralist de clasă și că, împreună cu Miron Costin, el deschide un curent de gândire și un stil moralistic care ajunge, îmbogățit, diversificat, până în modernitatea și postmodernitatea românească. De unde iese, oare, Tânărul moralist Cioran dacă nu din această tradiție care încercă să pună ordine în dezordinea lumii și să se îndoiască de ceea ce există pentru că există și de ceea ce nu există dar poate există într-o zi și poate marca destinul omului?